

TRIKSTERA ARHETIPS POSTMODERNISMA KULTŪRĀ

Abstract

Trickster's archetype can be found everywhere in the modern culture and life. This archetype easily coincides with postmodern time's specificity, its chaotic and shocking nature, with its characters and motifs. Trickster can appear in the modern culture as a player and a gambler, reflecting the new generation's infantile character; as a dark and destructive component ingrained deep in our subconsciousness; also, as a spirit of the ever-changing world who points at everything obsolete and ludicrous in our lives. In this essay trickster's character and archetype are presented both in their traditional interpretation and as it they shown on television and Internet, as well as through the light of postmodernism. The essay examines four trickster heroes that can be found on nowadays television, their characters and actions, as well as the way they affect the audience. There is a short overlook of the nature of modern mass media, Internet contents and the way trickster archetype is influencing and reflecting in those niches. Understanding trickster's role and its shapes can give an idea about postmodern culture's specific tendencies that influence it, and phenomena that occur in our society.

Atslēgas vārdi: Kultūra, postmodernisms, triksters.

"Trikstera arhetips postmodernisma kultūrā". Šajā referātā ir apskatīta trikstera arhetipa attēlojums mūsdienas kultūrā, un kā šis tēls ietekme postmodernu mākslu un cilvēka pasaules skatu.

Par triksteru (angļu "*trickster*") parasti dēvē dievību, antropomorfu dzīvnieku, kurš uzspēlē trikus un jokus, kā arī lauž pieņemtās normas un likumus. Triksteris var pārkāpt pieņemto kārtību gan ļaunprātīgi, gan nejauši, viņš var būt viltīgs un asprātīgs, vai arī muļķis, vai, dažos gadījumos savienot abas īpašības. Triksters dažādās kultūrās var izrādīties par kultūrvaroni, piemēram, Sengrieķu mitoloģijā Prometejs nolaupīja no dieviem uguni lai atdod to cilvēkiem. Triksters bieži uzstājas kā kultūrvērtību un bagātību pārdalītājs.

Triksters ir varonis, kas atradās nepārtrauktā kustībā, brīvi ceļojot starp dievu, cilvēku, un arī nāves pasaulēm, triksters parasti nepakļaujas pieņemtai hierarhijai, jo atradās vai ārpus tās, vai pati zemākā vietā, taču neskatoties uz to, dievi un cilvēki bieži prasa viņa palīdzību. Modernā kultūrā triksters parasti ir veikls, viltīgs, nerātns vai pat ļaunprātīgs vīrietis vai radība, kas cenšas pārvarēt grūtības un izaicinājumus, un izmanto krāpšanu un viltus kā aizstāvēšanas paņēmienus [Гаврилов 2006].

Triksters ir viens no Junga arhetipiem. Pēc Junga strukturālās psiholoģijas, triksters ir Ēnas (personības zemākā līmeņa) kolektīvais attēls, visu negatīvu īpašību kopsavilkums, kas piemīt cilvēkam.

Visas trikstera darbības vai triki mītos un pasakās var būt sagrupēti apkārt vienas tēmas – kāda objekta dabūšana. Šādu tekstu semantiku veido iegūšanas un nolaupīšanas predikāti, kuri arī nozīmē, ka sižetā, bez trikstera, ir arī antagonists, tas ir, vēlāmā objekta glabātājs, vai konkurents tās iegūšanā. Uz šī antagonistu arī ir ievirzīta trikstera darbība, kurš, lai atvieglotu

sev ceļu pie objekta, cenšas likvidēt konkurentu, vai norobežot viņa aktivitāti. Par līdzekli, savukārt, kalpo dažādi triki [Юнг].

Trisktera tēma parādās ne tikai mītiskā formā, bet arī mūsdienas cilvēka apziņā, kad viņš izradās nejaušību varā, kas traucē viņu gribu un rīcību brīvību. Šeit triksters uzstājas kā bezapziņas adepts. Jungš šai triksterā īpatnībai dod Ēnas nosaukumu, kuru civilizācijas līmenī uztver kā personisku kļūdu, kas ir traktēts kā saprātīgas personības trūkums. Nejaušībai, tomēr, var būt arī pozitīva nozīme.

No 20. gs. sākuma avangarda māksla piedalījās pastāvošas iekārtas satricināšanā. Šis mākslas fenomens izpaužas nevis caur tās tēlojošām īpatnībām, bet caur nonkonformismu simboliskā sfērā. To mantoja arī postmodernisms, pievienojot pasaules haosa un decentralizācijas izjūtu, cēloņsakarību un vērtību izjaukšanu. Pār postmodernisku pasauli valda impulss un nejaušība, brīva elementu savienošana un viegla sabrukšana – šī pasaulē triksters parādās kā dabiskais elements [Ильин].

Nejausība ir triksterā darbības svarīgais komponents, to izmantošana ļauj viņam pārvarēt jebkuras situācijas noteiktību un iziet ārpus cēloņsakarību robežām. Šī iespēja izmantot gadījumu, pielāgojoties strauji maināmiem apstākļiem padara triksteru par veiksmīgu, viegli transformējamu būtni.

Interpretators, stāstītājs un transformētājs, triksters pārvalda robežas un apmaiņu, ieviešot daudzveidīgu perspektīvu lai izaicinātu visu to smieklīgu, ar likumu noteikto un mierīgu. Triksters iemieso sarežģītību un paradoksālu kultūrā. Triksters ir dzīvs un nepareģojams aktieris, kas ievieto postmoderna diskursu ikdienas dzīvē. Daudzie autori izmanto triksteru lai parādīt viņu kritisko viedokli par mūsdienas pasauli. [Lock 2002]

Mītam savienoties ar masu medijiem, it īpaši ar televīziju, iedomātas pasaules kļūva par reālākiem nekā agrāk, pat par hiperreāliem. Televīzijas tēli kļūva par dominējošiem postmoderna kultūrā, sūtot sabiedrībā kādreiz asimilētus mitoloģiskus kodus. Triksterā divdomīgs un nedrošs raksturs modernā mita ietvaros savieno priekšstatus par pareizo un nepareizo, padarot tekstu par daudznozīmīgu un morāli sarežģītu, uzsverot konfliktus un neskaidrības, ar kuriem ir arī pilna skatītāja dzīve. Mūsdienas pasaules komplicētas un morāli neskaidras formas nevar būt veiksmīgi attēlotas ar tradicionāliem tēliem, kas piedāvā vai nu absolūti labus vai nu absolūti ļaunus spēkus [Docker 1994: 45]. Triksters var parādīties vienlaikus gan kā ļaunais varonis un ka labais, savienot amorālas rakstura iezīmes ar labdarību, reizēm kaitinot varoņus apkārt sev un palīdzot tiem.

Postmodernā teksta fragmentācijas ietvaros [Ильин] televīzijas seriāli kļūva par vispopulārāko izklaides formu. Par spilgtu triksteru Amerikāņu televīzijā uzstājas galvenais

seriāla *Doktors Hauss* varonis – Gregorijs Hauss, ģeniāls ārsts, uz Šerloka Holmsa tēla balstīts. Viņš parāda tipiskas triksteru iezīmes – ir viltīgs manipulators, asprātīgs izsmējējs, viņam patīk spēlēt ar apkārtējiem cilvēkiem tieksmē pēc sava labuma. Sirdsapziņas sajūta Hausam ir ļoti vāja, viņš gatavs uz visu lai sasniegtu savu mērķi, un izklaide viņam stāv augstāk par pienākumu. Spēle un krāpšana ir pastāvīga Hausa dzīves sastāvdaļa, tās īstenošanā viņš var būt ļoti nežēlīgs. Hauss regulāri pārkāp likumu un nepakļaujas virs viņa stāvošām autoritātēm, viņš nepakļaujas arī sabiedrības normām, un dažreiz uzstājas kā ļaunprātīgais, haosu ienesošs spēks, kas maina cilvēku dzīvi. Hauss, tomēr, nav negatīva rakstura triksters, visa viņa darbība galu galā uzrādās pozitīva, labu pārmaiņu pilna. Tā, ka Hauss ir ārsts, viņš ir spējīgs glābt cilvēku dzīves, kaut gan glābšanas procesā liekas, ka Hausa nepakļaušana pieņemtām metodēm un likumiem pacientu nogalinās. Sakarā ar to Hausam piemīt kultūrvaroņa iezīmes, ja par taisnīguma atjaunošanu pieņemt pacienta izdziedināšanu, bet par ļaunuma iznīcināšanu – slimību pārvarēšanu.

Britu televīzijas galvenais triksters arī ir balstīts Šerloka Holmsa tēlā, tas ir Doktors, seriāla *Doktors Kas (Doctor Who)* galvenais varonis. Šis seriāls sākas 1963. gadā un ir veiksmīgs un populārs līdz mūsdienai, viegli mainot aktierus, kas spēlē galveno lomu. Doktors ir īsti noslēpumaina figūra, citplanētu ceļotājs, kas ar saviem draugiem ceļo kosmosā un arī laikā. Doktors ir pastāvīgi mainīgs, viņš var pārdzimst, mainīt savu izskatu un raksturu, viņam piemīt īstais piedzīvojumu gars, viņš ir asprātīgs, spilgts, apķērīgs, un viegli manipulē savus ienaidniekus lai sasniegtu vēlamus rezultātus. Doktors necieš autoritātes, nepakļaujas nevienai valdībai, un visur, kur viņš parādās, viņš ienes haotiskas, kaut pozitīvas pārmaiņas.

Doktoram ir spilgts pozitīva triksteru un kultūrvaroņa raksturs, viņš cīnās ar visādiem ļaunuma izpausmēm, atjaunojot balansu starp labiem un ļauniem spēkiem. Tomēr Doktoru var saskatīt arī kā pasaules gala nesēju, līdzīgi skandināvu triksteram Lokijam, jo viņš iznīcināja savu dzimteni un savu tautu, nobeidzot karu ar viņa tautas ienaidniekiem. Var piebilst, ka Doktora tauta angļu valodā saucas kā *Time Lords*, Laika Pavēlnieki, tomēr vārdam *Lord* ir arī cita nozīme, Dievs, un arī visa Doktora figūra bieži ir paradīta kā dieva figūra, pie tam, dieva-glābēja, tiesneša un aizstāvēja figūra. Dažreiz viņš cenšas uzstāvēties kā dievs-rādītājs, tomēr tas katru reizi izrādās par triksteram tipisku neveiksmīgu demiurga kopēšanu, jo iznīcinot kādu vecu kārtību, viņš nevar izveidot jaunu, aizbēgot jaunā ceļojumā. Doktora tēlā var saskatīt cilvēku tieksmi pēc dievības, kas aizstāvētu viņus ļaunuma priekšā, tiesātu viņus, piedotu viņu grēkus, bet arī, ka triksters, izklaidētu, nesot pārmaiņas un jaunas zināšanas.

Kā īstam triksteram, Doktoram nav nekāda īpašuma, izņemot viņa kuģi un vairākus artefaktus, kurus viņš ieguvis ceļojumu laikā. Nauda un bagātības viņam nav vajadzīgas,

vērtība viņā acīs piemīt tikai piedzīvojumiem un nemitīgai pasaules izzināšanai [Гаврилов 2006].

Pati Šerloks Holms parādās pēdēja *Šerloka Holmsa* Gāja Riči ekranizācijā. Holms ir parādīts ne tikai un ne tik kā ģeniāls detektīvs, bet vairāk kā triksters, uzņēmīgs, bet tajā laikā arī ne visai veiksmīgs afērists un apmanīšanas meistars. Arī oriģinālām Holmsam piemīta pārgērbšanas un grimu izmantošana, izlikšanās par visdažādākiem cilvēkiem lai sasniegtu savu mērķi, tomēr Riči interpretācija padarīja Holmsu vēl par komediantu, pat muļķi, kuru nejaušas veiksmes un neveiksmes galu galā pieved viņu pie vēlama finālā. Ričija Holms ir infantils un palaikam arī neprātīgs varonis, kas neietilpst formālos rāmjos, viņš veiksmīgi izjauc likumu un pieņemto morāli, parādot apkārtējas pasaules nestabilitāti un varas struktūru nespēju pārvaldīt to.

Par ārkārtīgi populāru pēdēju gadu pirātu piedzīvojumu filmu kļuva Gora Verbinski triloģija *The Pirates of the Caribbean* (Karību jūras pirāti), ar Džoniju Depu galvenā lomā. Galvenais varonis, Džeks Sperovs, ir klasiskais "gaišais" triksteris, kas ar savu asprātību, viltīgumu un veiksmi pēc savas gribas vai nē, palīdz pārējiem varoņiem, traucē antagonistus, un veicina sižeta attīstīšanu.

Jau pirmo filmas minūšu laikā, Džeks Sperovs nokļūst vairākās humoristiskās situācijās, no kuriem viņš ir spējīgs iziet ar vieglumu, pieviltot apkārtējos. Tā, viņš ļāva sastrīdēties sardzei, lai pazustu bez pamanīšanās, arī vēlāk, ar vairākām viltībām panākot, lai pirāti un karavīri cits citu uzvarēja, tipiskajā triksterā garā gaidot, kamēr viņa antagonisti pati norisina viņu problēmas. Džeks Sperovs filma gaitā, arī kā īstais triksteris, dod viltīgas padomes un solījumus, piemēram, apsolījumu nozagt kuģu "Melnā pērle" no pirātiem un atdot flotes komandierim Noringtonam apmaiņā uz savu dzīvi. Sevi Sperovs apraksta šādi: *"Es esmu negodīgs. Un no negodīga vīra jūs vienmēr varat gaidīt negodīgumu. Godīgi teikt, sargāties vajag tikai no godīgiem cilvēkiem, jo neviens nevar pareģot, kādu muļķību viņi izdarīs nākošā brīdī"*.

Džeks parasti dod priekšroku pacifismam un sarunām, izmantojot kā ieroci savu daiļrunības prasmī un atjautību. Džeks ir arī pārliecināts savā prātā un savā veiksmē, viņš, kā katrs godkārtīgs triksteris, un arī pirāts, grib lai viņu atzītu kā vislielāko pirāti vēsturē, un ja arī Noringtons teica Džekam, ka viņš ir vissliktākais no pazīstamiem pirātiem, Džeks priecīgi atzīmē, ka par viņu tomēr ir dzirdēts. Kā triksteris Džeks mīl visādas spilgtas rotaslietas un krāsainus tērpus, viss viņa izskats kopumā rāda kādu sievišķīgu iespaidu, kas parāda triksterā tēla tieksmi pēc androgīniskuma. Tiesas scēnā viņu apvairo arī pārgērbšanos mācītājā, kas ir triksterim raksturīga izlikšanās un maskarāde.

Mūsdienu pasaulē trikster arhetips izpaužas arī interneta jomā. Informācijas tehnoloģijas ne tikai piedāvā iespēju brīvi dalīties ar informāciju, un izklaidēties, internets arī ir noziegumu un krāpšanu telpa. Mūsdienas cilvēka dzīvē arvien mazāk palika iespēju salīdzinoši brīvi un bez soda piedalīties nelikumīgās darbībās, tomēr nepaklausības un dumpja nepieciešamība palika cilvēku prāta. Informāciju un tieši interneta jomas var piedāvāt brīvību pārkāpt likumus un neuzskatīt to par smagu kriminālu noziegumu – turpretī, tas ietilpst postmodernisma idejā par informācijas citēšanu, kopēšanu un kompilāciju. Kurš mūsdienās nenodarbojas ar bezmaksas mūzikas, filmu, grāmatu vai programmu lejupielādēšanu, uzskatot, ka tas nav īstais noziegums? Kaut tās pārkāp autortiesības, tas tomēr it trikster garā informācijas izplatīšana un pārdalīšana, darbība, kas piemīt kultūras varoņiem. Internets ir arī izklaides joma, kas piedāvā visdažādākās datorspēles un vietnes, tiešsaistes režīma forumus, vietnes ar humoristisku tematiku, arī vietnes filmu, seriālu, un mūzikas lejupielādēšanai – tas ir ne tikai pasaules informācijas avots, bet arī infantilas regresijas cēlonis, kas piedāvā baudu bez atbildības – kas ir trikster arhetipam raksturīgs, jo trikster zemiskā puse tiecas pie bezrūpīgas, epikūriskas dzīves [Юнг].

Neskatoties uz laika, vietas un medību objektu maiņu, būtība paliek tā pati – ar viltību un asprātību, bez piepūles un par brīvu dabūt kādu vēlamo objektu, var būt, vienlaikus pārdzīvojot dumpja izjūtu. Pasaulē, kur dumpim un personīgai anonīmai brīvībai paliek arvien mazāk vietas, masu mediju un masu sazināšanas līdzekli kļūst par spēlēšanās vietu, neierobežotu pasaules izpētes iespēju, kur saplūst nācijas un profesijas, veidojot īpašu eklektisku telpu, caurstrāvētu ar brīvības sajūtu, ar asprātīgiem nedarbiem, izklaidēšanu, bet arī apkārtējas pasaules traktēšanu un cīņu ar konservatīviem likumiem un stagnāciju.

Bibliogrāfija

1. Docker J., Postmodernism and popular culture: a cultural history <http://books.google.com/books?hl=lv&lr=&id=n8cmPNEJk98C&oi=fnd&pg=PA2&dq=Docker+J.,+Postmodernism+and+popular+culture:+a+cultural+history&ots=tDIAIP5evk&sig=JeaWdelsFpSR8n80Ao-c-jckTX4#v=onepage&q&f=false> [01.03.2011]
2. Lock H., Transformations of the trickster
3. <http://southernreview.org/18/trickster.htm> [02.02.2011]
4. Ильин И.П., Постструктурализм, деконструктивизм, постмодернизм
5. <http://www.philosophy.ru/library/il/2.html> [05.01.2011]
6. Гаврилов Д.А. К определению трикстера и его значимости в социо-культурной реальности // Первая Всероссийская научная конференция "Философия и социальная динамика XXI века: проблемы и перспективы" <http://northernwind.ru/project/mif/gav/igg04.pdf> [04.03.2011]
7. Юнг К., Человек и его символы
8. <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=56> [02.09.2010]